

Sławomir Zabraniak

Przemiany społeczno-demograficzne w archidiecezji wieluńskiej w latach 1660-1763

Rocznik Wieluński 10, 51-68

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Ks. Sławomir Zabraniak

PRZEMIANY SPOŁECZNO-DEMOGRAFICZNE W ARCHIDIAKONACIE WIELUŃSKIM W LATACH 1660–1763

Z dziejów archidiakonatu wieluńskiego

Archidiakoniat wieluński był kościelną jednostką administracyjną o określonych granicach i strukturach gospodarczych i demograficznych. Stanowił część archidiecezji gnieźnieńskiej utworzonej na synodzie rzymskim w 999 r. za pontyfikatu papieża Sylwestra II. Wtedy bowiem przyjęto zaproponowany przez księcia polskiego, Bolesława Chrobrego projekt podziału jego państwa na diecezje i zgodzono się na powstanie metropolii gnieźnieńskiej. Ostateczne zorganizowanie nowej prowincji kościelnej i ustalenie jej granic nastąpiło na zjeździe w 1000 r. w Gnieźnie. Obok istniejącej od 968 r. diecezji z siedzibą w Poznaniu powstały archidiecezja gnieźnieńska i trzy diecezje: krakowska, wrocławska i kołobrzewska. Podział kościelny był prawdopodobnie zależny od struktury politycznej kraju. Metropolitą gnieźnieńskim został brat św. Wojciecha, bł. Gaudenty¹. Trudno określić jednoznacznie ówczesne granice diecezji polskich. Uczeni wysuwają różne hipotezy².

W źródłach archidiakoniat wieluński pojawiał się w XV w. Był on naturalnym przedłużeniem archidiakonatu kaliskiego i pierwotnie wchodził w jego skład³. Liczył on około 1550–1965 km² powierzchni i był najmniejszym archidiakonatem w archidiecezji gnieź-

---

¹ G. Labuda, *Szkice historyczne X–XI wieku. Z dziejów organizacji Kościoła w Polsce we wczesnym średniowieczu*, Poznań 2004, s. 172–179; R. Michałowski, *Początki arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*, [w:] *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, pod red. J. Strzelczyka i J. Górnego, Gniezno 2000, s. 29–32, 38–39; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1969, t. 18, s. 320–321; W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Poznań 1962, s. 129.

² Tamże, s. 130; J. Nowacki, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, t. 1, Poznań 1965, s. 44, 48; J. Natanson-Leski, *Rozwój terytorialny Polski od czasów najdawniejszych do okresu przebudowy państwa w latach 1569–1572*, Warszawa 1954, s. 25.

³ T. Silnicki, *Organizacja archidiakonatu w Polsce*, Lwów 1927, s. 98.

nieńskiej⁴. Obejmował on obszar dawnej kasztelanii rudzkiej. Jej granice wyznaczały w przybliżeniu rzeki: Struga Węglewska i Oleśnica od północy, Warta od wschodu, Liswarta od południa i Proсна od zachodu. Zostały one przekroczone jedynie na odcinku Krzepic nad Liswartą na południu, Wieruszowa nad Proszą od zachodu i Niemojowa od północy⁵.

Archidiakoniat wieluński sąsiadował od północy z archidiakonatem kaliskim. Granicę na tym odcinku wyznaczały parafie: Cieszęcin i Lututów. Od wschodu sąsiadował on z archidiakonatem uniejowskim. Granicznymi parafiami były: Lututów, Rudlice, Osjaków, Mierzyce, Łaszew, Dzietrzniki, Parzymiechy i Danków. Od południa granica z diecezją krakowską biegła przez parafię Krzepice. Od zachodu graniczył z diecezją wrocławską. Na tym odcinku parafiami granicznymi były: Krzepice, Danków, Żytniów, Praszka, Kowale, Ożarów, Łubnice, Dzietrzkowice, Wójcin, Bolesławiec, Wieruszów i Cieszęcin⁶.

W drugiej połowie XVII w. archidiakoniat wieluński był podzielony na trzy mniejsze jednostki terytorialne zwane dekanatami. Liczyły one od kilku do kilkunastu parafii. Dekanat rudzki obejmował 18, wieruszowski 13 i krzepicki dziewięć parafii⁷. W 1720 r. w rudzkim było 18 parafii i pięć kościołów filialnych, w Popowicach i Grębieniu należących do parafii Kadłub, w Gaszynie i Dąbrowie do Wielunia i w Radoszewicach do parafii Osjaków. W krzepickim wyliczono dziewięć parafii i dwie filie: w Jaworznie należącym do Parzymiech i Zajączkach do Dankowa oraz jeden kościół szpitalny w Krzepicach i kościoły w Kowalach i Strojcu w parafii Praszka. Wieruszowski liczył 13 parafii i cztery filie: w Wiktorowie należącym do Białej, Żdżarach do Wójcina, Ochędzynie do Sokolnik i Łubnicach do Dzietrzkowic oraz jeden kościół szpitalny w Bolesławcu i trzy kaplice: w Chruścieńcu należącym do Mieleszyna, Węglewicach do Cieszęcina i Świątkowicach do Lututowa⁸. Taki stan utrzymał się do rozbiorów.

W archidiakonacie wieluńskim statystyczna parafia miała około 50 km² powierzchni. Po uwzględnieniu innych kościołów i kaplic publicznych na jedną świątynię przypadało

⁴ W. Patykiewicz, *Archidiakoniat wieluński*, „Częstochowskie Wiadomości Diecezjalne” 24–31(1957), s. 496; inne wielkości podaje S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996, s. 119; tenże, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 86–87. Jego zdaniem archidiakoniat obejmował 1950 km² lub 1965 km².

⁵ W. Patykiewicz, *Archidiakoniat wieluński...*, s. 493–494; R. Rosin, *Ziemia wieluńska w XII–XVI w. Studia z dziejów osadnictwa*, Łódź 1961, s. 69–70, 89–90; tenże, *Kształtowanie się terytorium administracyjnego do wybuchu II wojny światowej*, [w:] *Województwo sieradzkie. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, pod red. B. Baranowskiego, Łódź–Sieradz 1980, s. 142; S. Arnold, *Z dziejów średniowiecza. Wybór pism*, Warszawa 1968, s. 288–289.

⁶ *Mapa archidiecezji gnieźnieńskiej w wieku XVI*, oprac. J. Korytkowski, [w:] J. Łaski, *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, t. 2, wyd. J. Łukowski, Poznań 1881.

⁷ Archiwum Diecezjalne Włocławek (dalej: ADWł), sygn. AAG. Wiz. 7.

⁸ *Ordo et numerus ecclesiarum Archidioecesis Gnesnensis*, w: *Constitutiones Synodi Archidioecesis Gnesnensis sub [...] D. Stanislao in Słupow Szembek [...] Lovicii Anno Domini MDCCXX Die XXVI Augusti Celebratae*, Varsaviae brw., k. S₄-T; ADWł., sygn. AAG. Wiz. 12.

średnio około 32 km². Należy jednak pamiętać, że parafie w archidiakonacie były różnej wielkości. Niektóre obejmowały tylko wieś kościelną a inne miały nawet po kilkanaście miejscowości. Parafie o starej metryce, utworzone w XIII–XIV w., były rozleglejsze i na ogół ludniejsze. Na podstawie akt wizytacji można wysunąć wniosek, że im gęstsza sieć parafii, tym mniej miejscowości wchodziło w ich skład.

Poniższa tabela ukazuje ilość parafii i rozmieszczenie świątyń w poszczególnych dekanatach.

Tabela 1

Sieć parafii i kościołów archidiakonatu wieluńskiego w drugiej połowie XVIII w.
(ok. 1772 r.)

Lp.	dekanat	powierzchnia w km ²	kościół			Średnio km ² na jeden kościół		
			parafialne	filialne, kaplice publiczne lub inne kościoły nieparafialne	łącznie wszystkie kościoły i kaplice	parafialny	filialne, kaplice publiczne lub inne kościoły nieparafialne	łącznie wszystkie kościoły i kaplice
1	krzepicki	580	9	10	19	64	58	31
2	rudzki	740	18	8	27	41	82	27
3	wieruszowski	645	13	13	26	54	85	33
Razem		1965	40	32	72	49	61	27

Źródło: S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 86–87.

Po potopie szwedzkim nastąpiły duże zmiany strukturze mieszkańców archidiakonatu. Pogłębiło się ich zróżnicowanie pod względem społecznym, etnicznym i wyznaniowym. Podobne procesy zachodziły nie tylko w Wielkopolsce, do której należał powiat wieluński jako jednostka administracji państwowej, ale w całej ówczesnej Rzeczypospolitej.

Struktura stanowa ludności

Pod względem stanowym około 70–75% społeczeństwa XVII- i XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej stanowili chłopci. Wśród nich wzrastał odsetek małorolnych i bezrolnych. Mieszczan było około 15–20% z dużym odsetkiem zubożałych i utrzymujących się z rolnictwa mieszkańców. Szlachta stanowiła około 3–5%. W jej szeregach także pogłębiały się różnice majątkowe na niekorzyść szlachty cząstkowej i zagrodowej. Duchowni stanowili około 1% populacji. Kilka procent przypadało na ludność żydowską, której większy odsetek był w miastach. W 1764 r. Żydzi stanowili około 7% całej ludności Rzeczypospolitej, czyli około 700 tys.⁹

Od drugiej połowy XVII do połowy XVIII w. zaludnienie Wielkopolski, w tym i archidiaconatu wieluńskiego, nie wykazywało większych zmian. Nawiedzające te tereny wojny i zarazy kilkakrotnie wyludniały znaczne obszary. Wzrastająca nędza ludności pańszczyźnianej była także przyczyną dużej śmiertelności, zwłaszcza wśród dzieci. Co trzecie dziecko umierało przed osiągnięciem pierwszego roku życia. Co drugie przeżywało zaledwie do 10 roku życia. Dużo kobiet umierało w czasie połogów. Prawdopodobnie tylko około 25% ludności żyło dłużej niż 30 lat¹⁰.

Na początku lat pięćdziesiątych XVII w. nastąpił spadek liczby ludności. Dalszych spustoszeń dokonały działania wojenne w czasie potopu szwedzkiego i zarazy grasujące w latach 1655–1664¹¹. W niektórych regionach Wielkopolski ubyło wtedy nawet 50% mieszkańców wsi. Jeszcze większe ubytki ludności nastąpiły w miastach. Zdaniem niektórych historyków sięgały one nawet 60–70% stanu przedwojennego¹².

O dramacie ludzi minionych czasów świadczą także lustracje królewskiej. W starostwie bolesławieckim w ziemi wieluńskiej niektóre wsie zostały dotkliwie spustoszone w czasie potopu szwedzkiego. Lustratorzy zapisali na początku lat 60. tych XVII w., że w Wójcinie *na żrzebiach nro 9 ½ było kmieci nro 24. Teraz ich tylko nro 14 z temi co*

⁹ C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 221, 223; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i miasteczek w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 474.

¹⁰ I. Gieysztorowa, *Ludność*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, t. 1: A–N, pod red. A. Mączaka, Warszawa 1981, s. 433; też, *Badania nad historią zaludnienia Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (dalej: KHKM), 1963, R. 11, nr 3–4, s. 539, 547–548; W. Rusiński, *W dobie upadku gospodarczego (1655–1793)*, [w:] *Dzieje wsi wielkopolskiej*, pod red. W. Rusińskiego, Poznań 1959, s. 71; E. Vielrose, *Ludność Polski od X do XVIII wieku*, KHKM 1957, R. 5, nr 1, s. 19–20.

¹¹ C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej...*, s. 212; W. Rusiński, *Straty i zniszczenia w czasie wojny szwedzkiej oraz jej skutki na obszarze Wielkopolski*, [w:] *Polska w okresie drugiej wojny północnej*, t. 2: *Rozprawy*, pod red. K. Lepszego, Warszawa 1977, s. 277; tenże, *Gospodarka w dobie regresu*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *do 1793*, pod red. J. Topolskiego, Poznań 1969, s. 708; W. Szczygielski, *Dzieje ziemi wieluńskiej*, Łódź 1969, s. 33.

¹² W. Rusiński, *W dobie upadku gospodarczego...*, s. 69; tenże, *Rozwój gospodarczy...*, s. 112; tenże, *Gospodarka w dobie regresu...*, s. 706; I. Gieysztorowa, *Badania nad historią...*, s. 542; autorka uważa, że ubyło około 30% ludności Wielkopolski między 1650 a 1660 r.

do wójtostwa należą. Pustych chałup nro 6. Chałup 4 zniesionych¹³. Ogromne straty poniosła także ludność miejska. Wieluń na skutek działań szwedzkich i partyzanckich został kilkakrotnie splądrowany i spalony. Większość jego mieszkańców zginęła lub je opuściła. Pobliskie Krzepice również spalono. Można przypuszczać, że podobnie wyglądała sytuacja w miastach prywatnych¹⁴.

Średnia gęstość zaludnienia Wielkopolski wynosiła w 1660 r. około 18 osób na km² i była mniejsza niż w 1650 r. o 8 osób¹⁵. Kolejne ubytki ludności nastąpiły w czasie rokoszu Jerzego Lubomirskiego w latach 1665–1666. Działania zbrojne dziesiątkowały ludność na szlakach przemarszów wojskowych¹⁶. W następnych dziesięcioleciach XVII w. nastąpił niewielki przyrost ludności. Ponowny spadek wystąpił w latach 1700–1721. W czasie wojny północnej wiele ofiar pochłonęły także epidemie towarzyszące działaniom zbrojnym. Dziesiątkowały one ludność szczególnie w latach 1708–1713¹⁷.

Kolejne klęski spadły na ludność Wielkopolski w 1716 r., w czasie konfederacji tarnogrodzkiej. Walki zbrojne i ich konsekwencje odcisnęły swe piętno na mieszkańcach i znów nastąpiło obniżenie zaludnienia. Dopiero od lat 20. tych XVIII w. zaczął się powolny przyrost ludności¹⁸.

---

¹³ J. Goldberg, *Zarys gospodarczo-społeczny rozwoju ziemi wieluńskiej w XVI–XVIII w.*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1961, t. 5, s. 12; Z. Libiszowska, *Województwo sieradzkie i łęczyckie w latach „potopu”*, „Rocznik Łódzki” 1964, t. 9, s. 92–94, 97–100; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, cz. 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie i ziemia dobrzyńska*, wyd. Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak, Toruń 1996, s. 148.

¹⁴ W. Rusiński, *Straty i zniszczenia...*, s. 279; P. des Noyers, *Portfolio Królowej Maryi Ludwiki czyli zbiór listów, aktów urzędowych i innych dokumentów ściągających się do pobytu tej monarchini w Polsce*, t. 1, wyd. E. Raczyński, Poznań 1844, s. 241.

¹⁵ *Okres do 1795 r.*, opr. A. Wyczański, C. Kukło, [w:] *Historia Polski w liczbach. Ludność. Terytorium*, pod red. A. Jezińskiego, Warszawa 1994, s. 23; I. Gieysztorowa, *Ludność...*, s. 431; *taż*, *Badania nad historią...*, s. 542; C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej...*, s. 212.

¹⁶ W. Dworzaczek, *Od najazdu szwedzkiego do trzeciej wojny północnej*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *Do roku 1793*, pod red. J. Topolskiego, Poznań 1969, s. 693; B. Baranowski, *Ludzie luźni w południowo-wschodniej Wielkopolsce w XVII–XVIII wieku*, Łódź 1953, s. 4 (Odbitka z „Przeglądu Nauk Historycznych i Społecznych” 1953, nr 3; W. Rusiński, *Gospodarka w dobie regresu...*, s. 712; *tenże*, *W dobie upadku gospodarczego...*, s. 70; T. Srogosz, *Przemarsze i kwaterunki niekarnych oddziałów wojskowych w województwach łęczyckim i sieradzkim oraz ziemi wieluńskiej w XVII wieku*, „Rocznik Łódzki” 1987, t. 37, s. 98.

¹⁷ *Okres do 1795 r.*, s. 23; I. Gieysztorowa, *Ludność...*, s. 432; *taż*, *Badania nad historią...*, s. 542; C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej...*, s. 212; W. Szczygielski, *Dzieje ziemi wieluńskiej...*, s. 33; A. Mączak, *Upadek gospodarczy po wojnach szwedzkich*, [w:] B. Zientara, A. Mączak, I. Ihnatowicz, Z. Landau, *Dzieje gospodarcze Polski do roku 1939*, Warszawa 1965, s. 230; J. Gierowski, *Między saskim absolutyzmem a złotą wolnością. Z dziejów wewnętrznych Rzeczypospolitej w latach 1712–1715*, Wrocław 1953, s. 9–16.

¹⁸ W. Rusiński, *W dobie upadku gospodarczego...*, s. 70–71; *tenże*, *Rozwój gospodarczy...*, s. 112; *tenże*, *Gospodarka w dobie regresu...*, s. 714; I. Gieysztorowa, *Badania nad historią...*, s. 547.

Walki toczone o polski tron w latach 1733–1735 ponownie obniżyły liczbę mieszkańców Wielkopolski. Kolejne klęski wojenne spadły na tę dzielnicę w latach wojny siedmioletniej (1756–1763). Przechodzące wówczas wojska rosyjskie i pruskie pustoszyły miasta i wsie. W niektórych regionach dochodziło nawet do ich całkowitego wydłuznienia. Wojska pruskie odbierały bowiem i wyprowadzały siłą nie tylko niemieckich osadników, ale i Polaków z całym dobytkiem na terytorium Brandenburgii¹⁹.

Od połowy XVII do połowy XVIII w. ludność archidiekanatu doświadczała także skutków klęsk elementarnych i ich następstw w postaci głodu i zarazy. Według badaczy, epidemie nawiedzały Wielkopolskę w tym okresie w sumie przez 35 lat. Wiele informacji o lokalnej sytuacji zawarto w kronikach kościelnych i księgach parafialnych. Susze, powodzie, pomory na zwierzęta i głód pojawiały się regularnie w wielu regionach²⁰.

W samym Wieluniu, stolicy ziemi wieluńskiej, zaraza zbierała dwukrotnie żniwo w latach 1656–1663. Pierwszy raz od sierpnia 1656 r. do stycznia 1657 r. i ponownie od września 1662 do lutego 1663 r.²¹ Wielkich spustoszeń dokonała zaraza na początku XVIII w. W parafii Bolesławiec tylko od sierpnia 1710 r. do lutego 1711 r. zmarło około 700 osób²². Podobnie było w innych miejscowościach. W Wieluniu zaraza grasowała w latach 1709–1711. W niewielkiej Praszce tylko w 1710 r. zmarło 40 osób²³.

Wspomniane wyżej czynniki, jak wojny, zarazy i zubożenie, prowadziły także do zmian w składzie społeczno-zawodowym a także wyznaniowym i etnicznym ludności archidiekanatu wieluńskiego po potopie szwedzkim. Duża grupa szlachty średniej i drobnej została pozbawiona źródeł utrzymania. Wielu jej przedstawicieli spadło do roli służby szlacheckiej. Powiększali oni często szeregi klientów magnackich. Pojawiła się nawet kategoria szlachty komorniczej. Odsetek szlachty cząstkowej w samej tylko ziemi wieluńskiej spadł z 34% w XVI w. do 8% w XVIII w. Wzrosła zaś liczba szlachty bogatszej posiadającej kilka wiosek z 39% w XVI w. do 71% w XVIII w. W aktach

¹⁹ W. Dworzaczek, *Wobec wojen śląskich i wojny siedmioletniej. Walki stronnictw*, [w:] *Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *Do roku 1793*, pod red. J. Topolskiego, Poznań 1969, s. 859–862; W. Rusiński, *W dobie upadku gospodarczego...*, s. 71; G. Wąs, *Dzieje Śląska od 1526 do 1806 roku*, [w:] M. Czapliński, E. Kaszuba, G. Wąs, R. Żerelik, *Historia Śląska*, Wrocław 2002, s. 187–191, 195–197, 228–231.

²⁰ A. Karpiński, *W Walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*, Warszawa 2000, s. 311; W. Szczygielski, *Dzieje ziemi wieluńskiej...*, s. 33–34; W. Rusiński, *W dobie upadku gospodarczego...*, s. 71; tenże, *Gospodarka w dobie regresu...*, s. 714; G. Adamczewska, *Chłopskie najścia na dwory w Sieradzkim w początkach XVIII w.*, „Rocznik Łódzki” 1964, t. 9, s. 242; Archiwum Klasztoru Bernardynek w Wieluniu, bez sygn. *Druga księga Kroniki SS. Bernardynek wieluńskich* (mps), s. 61–64, 88, 85, 107, 110; Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej (dalej: AACz.), sygn. KM, 1167, k. 129; AACz., sygn. KM 660, k. 229.

²¹ AACz., sygn. KM, 1167, k. 129, 144.

²² AACz., sygn. KM 50, s. 158.

²³ AACz., sygn. KM 903, s. 74, 217, 345; sygn. KM 1166, k. 72v.

wizytacji kościelnych z XVII i XVIII w. widać wyraźnie tę tendencję. Zmniejszyła się sukcesywnie ilość parafii z kilkoma kolatorami na rzecz jednego²⁴.

Po zniszczeniach wojennych z połowy XVII w. kształtowała się także nowa struktura społeczno-gospodarcza wsi wielkopolskiej. Ludność chłopska była w przeważającej większości ludnością pańszczyźnianą. Nie posiadała ona często żadnej ziemi. Część pracowała we własnym gospodarstwie²⁵. Spadła wtedy liczba kmieci. Ta grupa ludności wiejskiej poniosła największe straty jako najzamożniejsza warstwa przed wojną. Kmiecie, ograbieni z dobytku żywego i narzędzi a często także pozbawieni zabudowań, nie byli w stanie odbudować swoich gospodarstw. Ich degradacja społeczna do rzędu zagrodników nie należała do rzadkości. Powoli zaczęły się także zacierać różnice między kmieciami a półrolnikami, których nazywano często po prostu chłopami. W tym czasie zwiększyła się prawie dwukrotnie liczba chałupników²⁶.

Po potopie szwedzkim przybywało na wsi chłopów małorolnych i bezrolnych, którzy w większości byli chłopami poddaniymi. Wśród małorolnych wyróżniano zagrodników, nazywanych także ogrodnikami, i chałupników. Zagrodnicy uprawiali niewielkie działki roli lub siedzieli tylko na zagrodach. W pierwszym przypadku mieli oni do uprawy do około ćwierci włóki. W drugim ich gospodarstwo obejmowało tylko zagrodę i niewielki ogród. Bezrolnych mieszkańców wsi dzielono na komorników i czeladź. Komornicy mieszkali *komorą* u bogatszych gospodarzy lub w osobnych, najczęściej dwurodzinnych *dwojakach* i nie posiadali własnych gospodarstw. Na *komornym* siedziały najczęściej żony służących dworskich i wdowy po nich, kobiety samotne, a także wdowy po zagrodnikach, chałupnikach i rzemieślnikach. Zdarzało się, że byli na komorze różnego rodzaju ludzie wędrowni, wolni od poddaństwa. Ci na ogół nie przebywali jednak zbyt długo w jednym miejscu²⁷.

²⁴ W. Rusiński, *Straty i zniszczenia...*, s. 303; J. Topolski, *Przełom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa*, Poznań 2000, s. 25–26; B. Baranowski, *Zmiany w stosunkach folwarczno-pańszczyźnianych w drugiej połowie XVIII w.*, [w:] *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, t. 2, pod red. J. Leskiewiczowej, Warszawa 1964, s. 92; L. Żytkowicz, *Następstwa ekonomiczne i społeczne niskich plonów zbóż w Polsce od połowy XVI do połowy XVIII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1973, t. 34, s. 26–27; L. Polaszewski, *Szlachta Wielkopolski na podstawie rejestrów pogłównego z lat 1673–1676*, [w:] *Społeczeństwo staropolskie*, t. 3, pod red. A. Wyczańskiego, Warszawa 1983, s. 254–255, 264; Archiwum Diecezjalne we Włocławku (dalej: ADWł, sygn. AAG. Wiz. 7; sygn. AAG. Wiz. 12; sygn. AAG. Wiz. 15).

²⁵ W. Rusiński, *W dobie upadku gospodarczego...*, s. 75.

²⁶ Tenże, *Straty i zniszczenia...*, s. 296; tenże, *Rozwój gospodarczy...*, s. 116; B. Baranowski, *Gospodarstwo chłopskie...*, s. 48; J. Topolski, *Zmiany w strukturze wewnętrznej (społecznej i gospodarczej) wsi oraz folwarku*, [w:] *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, t. 2, pod red. J. Leskiewiczowej, Warszawa 1964, s. 79; L. Żytkowicz, *Okres gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej*, [w:] *Historia chłopów polskich*, t. 1: *Do upadku Rzeczypospolitej*, pod red. S. Ingłota, Warszawa 1970, s. 293–295; L. Żytkowicz, *Następstwa ekonomiczne...*, s. 6.

²⁷ W. Rusiński, *W dobie upadku gospodarczego...*, s. 77; B. Baranowski, *Gospodarstwo chłopskie...*, s. 49–51; A. Wyczański, *Geneza i rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej*, [w:]

Od drugiej połowy XVII w. dość liczne były przypadki oddawania się w poddaństwo wolnych wcześniej chłopów lub tzw. *ludzi luźnych mimo woli*. Przyczyny takiego postępowania były różne, począwszy od zubożenia, zawierania małżeństwa z poddaną, czyli *wżenie się* aż do różnych manipulacji ze strony właścicieli ziemskich²⁸.

Poza ludnością zatrudnioną w rolnictwie na wsi mieszkali także różni rzemieślnicy i specjaliści. Szczególną pozycję zajmowali wśród nich młynarze i karczmarze. Młynarze często byli ludźmi wolnymi. Płacili oni stały czynsz pieniężny i czasem stawiali się ludźmi dość zamożnymi. Jeśli nawet młynarz był poddanym, to jego sytuacja była dużo lepsza niż innych chłopów pańszczyźnianych. Karczmarze zajmowali się wyszynkiem trunków i najczęściej byli zwolnieni z niektórych powinności na rzecz dworu. Od drugiej połowy XVII w. coraz częściej karczmarzami byli Żydzi. Ich liczba ciągle wzrastała²⁹.

Na wsi mieszkali niekiedy również inni rzemieślnicy. Wśród nich najczęściej spotykano kowala. Bywali także szewcy, płóciennicy, cieśle, bednarze i inni. Uprawiali oni często gospodarstwa zagrodowe lub chałupnicze. Wielu z nich mieszkało w folwarkach jako chałupnicy i pracowało jako owczarze i skotarze, czyli pasterze bydła³⁰.

W XVII i XVIII w. wzrosła na terenie Wielkopolski liczba *ludzi luźnych* zaliczanych do biedoty wiejskiej. Najwięcej było ich w latach 1660–1730. Z reguły nie podlegali oni żadnemu panu feudalnemu i wędrowali w poszukiwaniu pracy. Rekrutowali się głównie ze zbiegłych chłopów, pochodzących przeważnie z niezbyt odległych wiosek. Pozbawieni na skutek zniszczeń wojennych i innych klęsk źródeł utrzymania a często i rodziny, porzucali swoje gospodarstwa. Znajdowali oni zatrudnienie najczęściej jako czeladź na roczny lub krócej trwający kontrakt w folwarkach i u bogatych chłopów. Niekiedy osiadali na stałe we wsi lub wędrowali jako żebracy³¹.

Po potopie szwedzkim przeciętna rodzina chłopska liczyła około 4–5 osób. Podobnie przedstawiała się rodzina miejska. Rodzin wielodzietnych było niewiele. Duża śmiertelność dzieci, klęski elementarne i trudna sytuacja gospodarcza nie sprzyjały wzrostowi

Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce, t. 2, pod red. J. Leskiewiczowej, Warszawa 1964, s. 47–49; Topolski, *Zmiany w strukturze...*, s. 79; L. Żytkowicz, *Okres gospodarki...*, s. 295–296, 304–305.

²⁸ W. Rusiński, *Straty i zniszczenia...*, s. 302; L. Żytkowicz, *Okres gospodarki...*, s. 297–298.

²⁹ W. Rusiński, *W dobie upadku gospodarczego...*, s. 78–79; A. Wyczański, *Geneza i rozwój gospodarki...*, s. 50–51; L. Żytkowicz, *Okres gospodarki...*, s. 303–304; M. Szczepaniak, *Przemysł i rzemiosło wiejskie w powiecie kaliskim w drugiej połowie XVII i w XVIII w.*, „Rocznik Kaliski” 1971, t. 4, s. 95.

³⁰ W. Rusiński, *W dobie upadku gospodarczego...*, s. 79; A. Wyczański, *Geneza i rozwój gospodarki...*, s. 51; L. Żytkowicz, *Okres gospodarki...*, s. 303.

³¹ B. Baranowski, *Ludzie luźni...*, s. 3–4, 8–9, 12–13; tenże, *Ludzie gościńca w XVII–XVIII w.*, Łódź 1986, s. 6, 42–52; S. Grodziski, *Ludzie luźni. Studium z historii państwa i prawa polskiego*, Kraków 1961, s. 31–39, 45–52; W. Rusiński, *W dobie upadku gospodarczego...*, s. 79–80; tenże, *Rozwój gospodarczy...*, s. 120–121; L. Żytkowicz, *Okres gospodarki...*, s. 296–297; J. Gierowski, *Między saskim absolutyzmem...*, s. 43–44.

wi demograficznemu. Intensywniejszy jego przyrost zaczął się dopiero w następnych dziesięcioleciach. Do wzrostu liczby ludności przyczyniło się także osadnictwo³².

W drugiej połowie XVII i pierwszej XVIII w. pojawiły się nowe osady o różnej genezie. Zakładano wsie sołtysie i ołęderskie o zwartym osadnictwie oraz *puszkowia* zwane także *budami*. Osady tego ostatniego typu powstawały najczęściej w lasach, w miejscu lub obok samotnych zakładów przemysłowych, głównie hut żelaza lub szkła. Niekiedy początek nowym osadom dawali smolarze lub popielarze. Na wykarczowanych terenach zakładali oni pola uprawne. Obok osadnictwa zbiorowego było także osadnictwo indywidualne. W istniejących już miejscowościach pojawiali się nowi ludzie. Osadzano ich na roli lub oddawano w użytkowanie młyn albo karcznię z reguły z kawałkiem ziemi. Zakładano również tzw. *coloniae*, czyli pojedyncze gospodarstwa dające często początek większym osadom. Informacje o nich odnotowywali skrupulatnie wizytatorzy w aktach kościelnych³³.

Wśród chłopów osadzanych pojedynczo w starych wsiach większość z nich była wolnymi okupnikami, którzy nabyli ziemię na własność, czynszownikami i chłopami kontraktowymi. Wyjątkowo tylko zdarzali się między nimi chłopci poddani³⁴.

Po potopie szwedzkim radykalnie zmieniła się sytuacja materialna mieszkańców wsi. Już w drugiej połowie XVI w. obok kmieci posiadających jeden łan ziemi, czyli około 16,8 ha, coraz liczniejsi byli kmiecie półłanowi. Spotykano także dość często kmieci ćwierćłanowych. Powoli wzrastała także liczba zagrodników, chałupników i komorników. W pierwszej połowie XVII w. stanowili oni około 30% ludności wiejskiej³⁵.

Obok nielicznych sołtysów, utrzymujących się jeszcze głównie w dobrach królewskich i duchownych, najlepiej uposażoną w ziemię warstwą chłopską byli kmiecie. Drugą kategorią ludności wiejskiej byli półkmiecie. Obok zagrodników coraz liczniejsi na wsi byli chałupnicy³⁶. Nie zawsze jednak areał gospodarstwa był kryterium zaliczenia do którejś z wyżej wymienionych grup. Decydowały o tym ilość inwentarza pociągowego i wysokość świadczeń na rzecz dworu. Zdarzało się, że półrolnik miał większe gospodarstwo niż kmieć³⁷.

³² W. Rusiński, *Straty i zniszczenia...*, s. 299; tenże, *Gospodarka w dobie regresu...*, s. 714; E. Vielrose, *Ludność Polski*, s. 13–14.

³³ W. Rusiński, *W dobie upadku gospodarczego...*, s. 73–74; tenże, *Rozwój gospodarczy...*, s. 113–114; tenże, *Gospodarka w dobie regresu...*, s. 714–716; ADWł., sygn. AAG. Wiz. 7; sygn. AAG. Wiz. 16; sygn. AAG. Wiz. 18; sygn. AAG. Wiz. 59, s. 960–1756.

³⁴ W. Rusiński, *W dobie upadku gospodarczego...*, s. 75.

³⁵ J. Topolski, *Rozwój folwarku pańszczyźnianego (1454–1655)*, [w:] *Dzieje wsi wielkopolskiej*, pod red. W. Rusińskiego, Poznań 1959, s. 60.

³⁶ W. Rusiński, *W dobie upadku gospodarczego...*, s. 76–77.

³⁷ Tamże, s. 77; tenże, *Rozwój gospodarczy...*, s. 119.

Struktura etniczna i wyznaniowa

Po potopie szwedzkim nastąpiły także duże zmiany pod względem wyznaniowym i etnicznym wśród ludności na terenie archidiaconatu wieluńskiego. Ogromna większość ludności była Polakami i katolikami. Powoli jednak wzrastała liczba protestantów i Żydów.

W czasie walk ze szczególnym okrucieństwem wojska szwedzkie i koronne odnosiły się do ludności żydowskiej. W niektórych miastach poniosła ona dotkliwe straty³⁸. W czasie walk wojska polskie mordowały także innowierców, którym zarzucano kolaborację z najeźdźcą³⁹.

Od drugiej połowy XVII do połowy XVIII w. nastąpił niewielki przyrost ludności na archidiaconatu wieluńskiego. W miejsce wymordowanych i zmarłych w następstwie epidemii pojawili się nowi mieszkańcy. Wraz z napływem nowych osadników wzrastała liczba luteran i Żydów. Powstawały nowe skupiska żydowskiej ludności a stare powiększały się. W 1674 r. w Działoszynie było 18 Żydów a w Praszce 16. Jednak ich liczebność wzrosła kilkakrotnie w następnym stuleciu, szczególnie w miastach prywatnych. W 1765 r. w samym Działoszynie wzrosła do 649 osób a cała gmina liczyła 1956 członków⁴⁰. Nawet w niewielkich wioskach odnotowywano ich obecność w czasie wizytacji kanonicznych. Z reguły byli tam karczmarzami lub dzierżawcami gorzelni i browarów⁴¹.

Stopniowy wzrost ludności w drugiej połowie XVII w. zahamowały wojny i towarzyszące im zarazy z początku XVIII w. Przykładem zachodzących procesów może być parafia Mokrsko. W 1686 r. odnotowano w samym Mokrsku 418 osób do spowiedzi wielkanocnej a we Wróblewie 114, czyli 532 osoby. W 1695 r. przystąpiło do sakramentów z okazji Wielkanocy 565 osób. W drugim dziesięcioleciu XVIII w. odnotowano jednak znaczny spadek. W 1717 r. do spowiedzi wielkanocnej odnotowano tylko 307 osób z Mokrska i 130 z Wróblewa, czyli 437 osób. W ciągu prawie 30 lat ubyło 95 osób. Było to około 23% populacji parafii. Jeszcze w 1730 r. nie udało się osiągnąć stanu z końca XVII w. Było wtedy tylko 498 osób w wieku umożliwiającym przystąpienie do sakramentów świętych⁴². W następnych latach nastąpił kolejny spadek. W 1752 r. było tylko 400 parafian zdolnych do spowiedzi, dwóch luteran i trzech żydów⁴³.

---

³⁸ T. Srogosz, *Żołnierz swawolny. Z dziejów armii koronnej w XVII wieku*, Warszawa 2010, s. 174; W. Rusiński, *Gospodarka w dobie regresu...*, s. 706–707; W. Kochowski, *Lata potopu 1655–1657*, wybrał i przełożył L. Kukulski, wstępem poprzedził J. Krzyżanowski, Warszawa 1966, s. 168.

³⁹ T. Srogosz, *Żołnierz swawolny...*, s. 174; tenże, *Przemarsze i kwaterunki...*, s. 96.

⁴⁰ R. Rosin, *Historia regionu w okresie przedrozbiorowym*, [w:] *Województwo sieradzkie. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, pod red. B. Baranowskiego, Łódź–Sieradz 1980, s. 92; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Żydzi wśród chrześcijan w miastach wielkopolskich w okresie przedrozbiorowym*, „Nasza Przeszłość” 1993, nr 79, s. 176–177, 193–194.

⁴¹ Zob. tabele poniżej.

⁴² AACz., sygn. KM 660, k. 13, 240v, 257.

⁴³ ADWł., sygn. AAG. Wiz. 18, s. 64.

W parafii Raczyn w 1668 r. było 300 osób zdalnych do spowiedzi a w 1753 r. tylko 130⁴⁴. Spadek ludności wynosił prawie 60%. Podobnie było w sąsiednich Łagiewnikach. Tam systematycznie wzrastała w XVIII w. liczba niekatolików i Żydów. W 1744 r. było około 140 parafian i pojawili się we wsi luteranie i Żydzi. W 1753 r. było tylko 130 parafian. Wzrastała wciąż liczba luteran. Mieszkało tam także pięciu kalwinistów: trzech mężczyzn i dwie kobiety oraz pięć rodzin żydowskich⁴⁵.

W innych parafiach archidiecezji wieluńskiego procesy demograficzne przebiegały podobnie. W niektórych następował spadek liczby mieszkańców a w nielicznych niewielki przyrost.

Na przełomie lat 1752–1753 w archidiecezji wieluńskiej w 36 zwizytowanych parafiach, bez danych dla parafii Krzepice, Krzywierzka i Wieluń, było 17313 osób zobowiązanych do spowiedzi wielkanocnej. Mieszkało także kilkadziesiąt rodzin żydowskich, kilkunastu kalwinistów i kilkadziesiąt luteran⁴⁶. Do tej liczby należałoby dodać jeszcze innowierców, katolików i dzieci oraz osoby stanu zakonnego i duchownych z pozostałych jak i ze wspomnianych parafii. Zapewne na terenie archidiecezji mieszkało wówczas około 25 tys. ludności.

Tendencje demograficzne w archidiecezji wieluńskiej ukazują tabele sporządzone na podstawie zachowanych akt wizytacyjnych z tego okresu, z lat 1668–1763. Często jednak podano tylko informacje o niekatolikach, pomijając wzmianki o katolikach. Do całościowego oglądu sytuacji demograficznej należy więc o nich pamiętać.

Tabela 2

Ludność parafii dekanatu krzepickiego w świetle wizytacji z lat 1720–1763

Lp.	Parafia/ filia	1720	1744	1753	ok. 1763
1	Danków	brak danych	parafian 220, jeden heretyk	do spowiedzi 200, żyd Józef Markowicz w browarze	do spowiedzi 250, dwóch żydów w Dankowie dzierżawca i piwowar, dwóch w Szysz-kowie
2	Dzietrz-niki	brak danych	parafian 238	do spowiedzi 110	do spowiedzi 333
3	Jaworzno, filia Parzyniech	brak danych	parafian liczy 130	130 do spowiedzi, żyd Abraham	do spowiedzi 130

⁴⁴ ADWł., sygn. AAG. Wiz. 7, s. 5, sygn. AAG. Wiz. 18, s. 131.

⁴⁵ ADWł., sygn. AAG. Wiz. 17, k. 154v–155; sygn. AAG. Wiz. 18, s. 142.

⁴⁶ ADWł., sygn. AAG. Wiz. 18, s. 3–442; W. Patykiewicz, *Archidiecezja wieluńska...*, s. 496, choć autor podał inną liczbę.

4	Krzepice	4 żydów w Kuźniczce	brak danych	brak danych	do spowiedzi 1800, w Kuźniczce 30 żydów, kalwinista i luteranin
5	Mierzyce	brak danych	parafian ok. 600, dwóch żydów dzierżawców	do spowiedzi 600, żyd w Kamionie w dobrach królewskich, kalwinista Bronikowski w Krzeczowie	do spowiedzi 739, kalwiński Jan Bronikowski, cześnik ostrzeszowski w Krzeczowie, jego siostra w wójtostwie w Kamionie ze służbą
6	Parzymiechy	jeden żyd	parafian 493	do spowiedzi 477, żyd	do spowiedzi 539, luteranin
7	Pątnów	brak danych	parafian 260	do spowiedzi 286, żyd Jakub w browarze	do spowiedzi 350, dwóch żydów dzierżawców,
8	Praszka	trzech żydów	parafian do 1018, żydzi w mieście i ich przybywa	do spowiedzi wielkanocnej 1050, żydowskich rodzin 15	do spowiedzi 1050, dwóch luteran z żonami, żydzi w Szyszkowie
9	Rudniki	brak danych	parafian 576, jeden żyd	do spowiedzi 543	do spowiedzi 650, trzech żydów
10	Zajączki, filia Dankowa	brak danych	parafian do 200	do spowiedzi 405	do spowiedzi 545
11	Żytaków	brak danych	parafian do 530	do spowiedzi 580, żydzi dwaj	do spowiedzi 620, sześciu żydów w browarach

Źródło: ADWł., sygn. AAG. Wiz. 12; sygn. AAG. Wiz. 17; sygn. AAG. Wiz. 18; sygn. AAG. Wiz. 59.

Tabela 3

Ludność parafii dekanatu rudzkiego w świetle wizytacji z lat 1668/1669–1763

Lp.	Parafia/filia	1668/1669	1720	1730	1746	1753	ok. 1763 r.
1	Chotów	brak danych	żyd z żoną, arendarz browaru	brak danych		do spowiedzi 500	do spowiedzi ok. 600
2	Czarnożyły	brak danych	brak danych	brak danych	do spowiedzi 348	do spowiedzi 368	do spowiedzi 373

3	Kadlub	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	do spowiedzi 300	do spowiedzi 310
4	Komor-niki	brak danych	brak danych	brak danych	parafian 205	do spowiedzi 225	do spowiedzi ok. 200, żyd w browarze
5	Konop-nica	brak danych	żyd arendarz browaru	brak danych	brak danych	brak danych	do spowiedzi ok. 300
6	Krzywo-izka	brak danych	brak danych	brak danych	parafian 240	brak danych	do spowiedzi 230
7	Łagiewniki	brak danych	niekatolicy: szlachcianka Konstancja Mielęcka z synem, Teressia Chlebowska panna, żyd arendarz browaru	brak danych	parafian do 140, lutera-nie, żydów cztery ro-dziny i piątą w dworze	parafian 130, lutera-nie, pięciu kalwinistów, pięć rodzin żydowskich	do spowiedzi 180, dwóch luteran, jeden z żoną w wiartaku, czterech ży-dów karcz-marzy
8	Łaszew	brak danych	dwóch szlachciców: Krzysztof Nyszkowski-(Myszkowski) i Paweł Chlebowski, kalwiński	do spowie-dzi ok. 120, kalwiński: szlachcice: Chlebowski i Koszecki,	brak danych	do spowiedzi 389	brak danych
9	Mokrsko	brak danych	Joachim Frantemberk luteranin dzierżawca Kożuchowskiego z rodziną w Mokrsku i we Wróblowie szlach-cianki Zofia Pakosławska z dzieckiem kalwinistka	brak danych	parafian 372, trzech luteran	do spowiedzi 400, lute-ran dwóch przybyszów, trzech żydów	ponad 500, trzech żydów

10	Osjaków	brak danych	szlachcic Aleksander Kępski, kalwinista właściciel Kuszyny	brak danych	brak danych	do spowiedzi 995, w Osjakowie 6 ojców rodzin żydowskich, w Szykiewicach dwóch żydów w browarach, w Dąbrowce żyd piwowar, w Walkowie żyd piwowar, w Nowej Wsi żyd	do spowiedzi ok. 1170, liczni żydzi w mieście
11	Ożarów	brak danych	brak danych	brak danych	parafian ok. 530	do spowiedzi 530, żyd w browarze	do spowiedzi ok. 580
12	Raczyn	do spowiedzi 300	brak danych	brak danych	parafian 193, żydów dwóch w gorzelnii	do spowiedzi 130	do spowiedzi 230, żyd w karczmie
13	Ruda	brak danych	brak danych	ok. 1000 do spowiedzi, luteranin jeden, pasterzowiec z żoną	parafian 1200, jeden żyd w browarze w Małyszynie	do spowiedzi 1200, w Olewinie kalwinista szlachcic Woynowski z żoną, w Rychłowicach Żyd karczmarz	do spowiedzi ok. 800, żyd w browarze w Olewinie
14	Rudlice	brak danych	brak danych	do spowiedzi 486	parafian ok. 500	do spowiedzi 540	do spowiedzi 630
15	Skomlin	brak danych	w Skomlinie 6 rodzin żydowskich w dworze szlachcica Zawadzkiego i luteranin pasterzowiec	brak danych	parafian 565	do spowiedzi 500, kalwinista Zigus z żoną, dziecko katolikiem, dwóch żydów	do spowiedzi ok. 580, trzech żydów

16	Wierz- chlas	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	do spowiedzi 400	do spowiedzi ok. 400, kal- winista Piotr Bronikowski
18	Wydrzyn	brak danych	niekatolicy szlachcic Mikołaj Pietrowski z żoną i pa- sterz w Opo- jowicach	brak danych	parafian ok. 400	do spowiedzi 540, żyd w Stawie	do spowiedzi 756

Źródło: ADWł., sygn. AAG. Wiz. 7; sygn. AAG. Wiz. 12; sygn. AAG. Wiz. 15; sygn. AAG. Wiz. 17; sygn. AAG. Wiz. 18; sygn. AAG. Wiz. 59.

Tabela 4

Ludność parafii dekanatu wieruszowskiego w świetle wizytacji z lat 1668/1669–1763

Lp.	Parafia/filia	1668/1669	1720	1730	1744	1752	ok. 1763
1	Biała	brak danych	katolicy i kalwiński: w Białej Krzysztof Bielski z synami i córkami, Stanisław Nieszkowski, w Brzozie Jan Trepka	brak danych	parafian 230, żydzi we wsi Biała: 6 oj- ców rodzin, kalwinistka Ludwika Kosecka, wdowa	brak danych	do spowiedzi ok. 300
2	Bolesławiec	brak danych	brak danych	brak danych	parafian w mieście Bolesławiec 400	do spowiedzi 500, luteran dwie rodzi- ny, żydzi przy ulicy Nowej od 1736 r.	do spowiedzi 600, dwóch luteran: piekarz i szewc, ok. 20 żydów karczmarzy

3	Cieszęcin	brak danych	wszyscy katolicy z wyjątkiem luteran Jana Blesińskiego z żoną	brak danych	parafian 730	do spowiedzi 970, żyd w browarze	ok. 900, żyd w browarze w Węglewicach
4	Czastary	kalwiniści w Parcicach	wszyscy katolicy, kalwiniści w Parcicach dziedzic Kutrowski, Jan Kosecki, karczmarz i pasterz owiec	luteranie: szlachcic Piotrowski z całym domem	parafian do spowiedzi 430, w Parcicach szlachta: Trepkowie, Twardowska i cała rodzina kalwiniści	do spowiedzi 500, kalwinista szlachcic Adam Piotrowski z siostrą w Parcicach, luteran trzy rodziny, dwaj żydzi w karczmie	do spowiedzi ok. 600, kalwiniści Trepkowie w Parcicach, żyd w browarze w Parcicach
5	Dziętrzakowice	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	do spowiedzi 1000	do spowiedzi 1200
6	Lututów	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	do spowiedzi 450, żyd w Niemojowie dzierżawca	do spowiedzi 603, dwóch żydów dzierżawców
7	Łyskornia	brak danych	brak danych	brak danych	parafian 250, jeden żyd w browarze	do spowiedzi 300, kalwinista szlachcic Pretwicz z żoną i dziećmi w dworze w Łyskorni, dzierżawca wsi, dwaj żydzi	do spowiedzi 304, trzech żydów w browarze, oborze i karczmie
8	Mieleszyn	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	do spowiedzi 190	do spowiedzi 382

9	Naramice	brak danych	wszyscy katolicy z wyjątkiem szlachcica Frantemberga dzierżawcy dóbr szlachcica Sielnickiego, luteranina	brak danych	parafian do spowiedzi wielkanocnej 224	do spowiedzi 262, luteranin Franciszek Stępel z żoną i synem oraz dwoma służącymi	do spowiedzi 250, luteranin z rodziną
10	Sokolniki	brak danych	wszyscy katolicy z wyjątkiem Bogusława Ernesta Donhoffa ze swoim dworem	brak danych	parafian 548	do spowiedzi 437, pięciu luteran	do spowiedzi 485, luteranin murarz
11	Walichnowy	brak danych	wszyscy katolicy poza czterema osobami przybyłymi ze Śląska, luteranami	kalwinista Nyszkowski z domem w Walichnowach, w Kątach jego matka, pasterz owiec i Bartłomiej zagrodnik w Walichnowach	parafian do spowiedzi 221	do spowiedzi 110, kalwiniści Bogusław i Krzysztof Myszkowscy, kolatorzy z matką i córkami i służącą	do spowiedzi 380, kalwiniści Nieszkowscy w Kątach z służbą
12	Wieruszów	brak danych	żydzi dzierżawcy	brak danych	do spowiedzi 903, dwie rodziny luteran, żydzi od lat 20 w mieście	do spowiedzi 960, pięciu akatolików, dziewięć rodzin żydowskich	do spowiedzi 869, trzech luteran, żydzi w karczmach
13	Wójcin	brak danych	wszyscy katolicy w Wójcinie i Żdżarach, w Goli czterech przybyśzów luteran	brak danych	parafian 300, żydzi we wsi Gola	do spowiedzi 297, luteran 10	so spowiedzi 430czterech luteran w Goli, dwóch żydów w Wójcinie i Żdżarach

Źródło: ADWł., sygn. AAG. Wiz. 7; sygn. AAG. Wiz. 12; sygn. AAG. Wiz. 15; sygn. AAG. Wiz. 17; sygn. AAG. Wiz. 18; sygn. AAG. Wiz. 59.

Podsumowanie

Mimo niepełnych danych można postawić hipotezę, że na ogół ubywało ludności katolickiej w parafiach małych, jedno- i dwuwioskowych z patronatem szlacheckim. Takimi były w archidiakonacie wieluńskim m.in. parafie Raczyn i Łagiewniki. Podobny proces można zaobserwować w parafii Dzietrzniki, należącej do paulinów. W 1744 r. odnotowano 238 parafian a w 1752 r. tylko 110 osób zdolnych do przystąpienia do spowiedzi⁴⁷. Jeśli nawet uwzględnimy dzieci poniżej 10–11 roku życia, których było około 30–35% całej populacji⁴⁸, to ubyło około 80–90 osób. Dopiero w latach 60. tych nastąpił tam przyrost ludności.

Lepiej wyglądała sytuacja w parafiach większych, wielowioskowych. Tam zapewne były większe możliwości powiększania arealu uprawnego, co zachęcało do zakładania nowych gospodarstw. W parafii Wydrzyn w 1744 r. było około 400 parafian, a w 1752 r. osób zobowiązanych do spowiedzi wielkanocnej już 540. Już w następnym dziesięcioleciu ich liczba wzrosła do 756⁴⁹. W pobliskich Rudlicach także wzrastała liczba parafian. W 1744 r. było ich wszystkich około 500, w 1752 r. do spowiedzi przystąpiło 540 osób a w następnym dziesięcioleciu już 630⁵⁰.

W okresie 1660–1763 zaszły bardzo poważne zmiany w strukturze ludności zamieszkującej teren archidiakonatu. Pogłębiło się zubożenie i rozwarstwienie ludności wiejskiej. Podobne procesy zachodziły wśród szlachty i mieszczan. Właściciele ziemscy próbowali zwiększyć liczbę mieszkańców w swoich dobrach oferując im korzystniejsze warunki i sprowadzając osadników. Powoli wzrastał odsetek ludności żydowskiej i luteranckiej, zwłaszcza w dobrach szlacheckich. Żydzi coraz częściej przejmowali także prowadzenie karczmi i browarów. Obok konfliktów społecznych rodziło to konflikty na tle religijnym.

⁴⁷ ADWł., sygn. AAG. Wiz. 17, k. 101; sygn. AAG. Wiz. 18, s. 275.

⁴⁸ A. Szczypiorski, *Badania ksiąg metrykalnych a obliczenia ludności Polski w wieku XVII–XVIII*, KHKM 1962, R. 10, nr 1–2, s. 54, 59, E. Vielorose, *Ludność Polski od X do XVIII wieku*, KHKM 1957, R. 5, nr 1, s. 12–13.

⁴⁹ ADWł., sygn. AAG. Wiz. 17, k. 148v; sygn. AAG. Wiz. 18, s. 119; sygn. AAG. Wiz. 59, s. 1395.

⁵⁰ ADWł., sygn. AAG. Wiz. 17, k. 157v; sygn. AAG. Wiz. 18, s. 149; sygn. AAG. Wiz. 59, s. 1749.